

Secularisatie in Nederland, 1966-1991

(3): een seculier commentaar

A.J. Wichers

Secularisatie in Nederland, 1966-1991, nummer 19 in de reeks *Sociale en Culturele Studies*, is een indrukwekkend boek. Zeer volledig en doorwrocht en daarom een schat aan gegevens bevattend. Voorts sober in commentaar, de empirische basis nimmer verlatend. Daarom een dienst aan iedereen die lopende gegevens nodig heeft over godsdienst en secularisatie in onze samenleving. Mijn complimenten aan de beide auteurs, maar toch ook een punt van kritiek.

Het is begrijpelijk dat een studie als deze wel verbanden levert, maar geen omvattende verklaring biedt betreffende het totaal aan verschuivingen dat er geconstateerd wordt. Daar is zo'n studie ook niet voor; en zij legt ook niet alle verbanden zo dat er geen resten overblijven. Zo'n rest is de factor tijdgeest, die de onderzoekers verder geen inhoud kunnen geven. Er blijft dus ook hier wat over voor een commentator.

In *NRC Handelsblad* van 17 februari 1994 vinden we trouwens wel een opsomming van factoren die enige verklaring zouden kunnen geven voor het snelle verlies van geloof dat er heeft plaatsgevonden. Blijkbaar heeft J.W. Becker (samen met R. Vink auteur) deze bij het verschijnen van het rapport aan journalisten meegedeeld. Als ik op het krantebericht afga zouden in de laatste tijd een rol hebben gespeeld: de voltooiing van de emancipatie van met name de rooms-katholieken, de opkomst van de televisie, de toename en spreiding van de welvaart, de toenemende scholing en de komst van de pil. Dit zijn aanvoeringen die, indien wat uitgewerkt, het verloop wel toelichten, maar te heteroog en ad hoc zijn voor diepere verklaring.

Zou er niet een echt diepere oorzaak te vinden zijn voor het massaal verlaten van de traditionele godsdienst? In het rapport zelf trouwens geven de auteurs wel een fundamenteeler antwoord aan: ongelooftwaardigheid van de christelijke leerstellingen. Maar zij werken dit - terecht - niet uit.

Het laatste lijkt mij een goed begin, zij het nog onvolledig. Ik zou het volgende aan de lezers willen voorleggen. Zou het niet zo kunnen zijn dat de bevolking, zeker de Nederlandse, steeds meer het besef ontwikkelt deel uit te maken van een onverbrekelijk geworden mondiaal geheel en daar de consequenties uit trekt? Ik zal dit verder uitwerken.

Door die mondialisering komen er mijns inziens eigenschappen van de godsdienst

aan het licht die eerder wat verborgen bleven; in elk geval buiten klaar bewustzijn gehouden konden worden. Dit zijn de met elkaar samenhangende ongeloofwaardigheid van de christelijke godsdienst, die reeds werd genoemd, en de gevaarlijkheid ervan. Dit zijn eigenschappen die beide ook in hoge mate bij andere openbaringsgodsdiensten voorkomen.

Eerst de ongeloofwaardigheid, waarbij de factoren televisie, reizen en welvaart een rol spelen, en voorts wetenschap.

Wie kan er bijvoorbeeld nog geloven dat de mensheid een erfzonde zou hebben opgelopen, daaruit verlost moest worden, en dat dit op een wonderlijke wijze zou zijn gebeurd? Waarom had God hierbij beulshanden nodig, deze althans geaccepteerd? Waarom moest Mohammed later nog weer inspiraties krijgen - alles was toch al geregeld? Het moet hier dus wel om mythe gaan. En dat kan door alle mondiale contacten, die steeds meer op voet van gelijkheid verlopen en daardoor evenzovele vergelijkingen zijn, niet langer uit het bewustzijn gehouden worden. Elders wordt onze mythe niet geloofd, terwijl de hoop wel moet zijn vervlogen hem nog mondiaal ingang te doen vinden. Wat voor anderen niet geldt, kan voor ons dan ook niet gelden.

Vervolgens het gevaar dat zo vaak inherent is aan godsdiensten. In de loop der eeuwen werd er heel wat bloed vergoten in de strijd om de juiste interpretatie van mythen; in feite een machtsstrijd en voor machthebbers vaak een strijd onder deze dekmantel. Het kan ook nauwelijks anders gaan dan aldus, want wie is er bij een mythe in staat om een waarheidsuitspraak te doen? Ik denk dat moet worden toegegeven dat niemand dat kan, en dan moet een mondiale oriëntering wel met zich meebrengen dat men het zinloze van deze strijd inziet en het onnodige gevaar dat de oorzaak ervan oplevert. Proef op de som is de vraag wie er in de westerse wereld nog bereid zou zijn de wapens op te nemen voor het geloof. Ik denk dat we niet terugverlangen naar dit soort strijd, terwijl deze wel inherent is aan zulk mythisch geloof. Het moest immers tevens als hoogste goed worden aanvaard. Het wordt dus niet meer als hoogste goed aanvaard en is ook daardoor gedoemd te worden verlaten.

Nu is het al wel een poos geleden dat we grote wapens opnamen voor het geloof, of, wat hier ook bij betrokken moet worden, ketters martelden en op de brandstapel brachten. Noord-Ierland ijlt nog wat na in geweldsopzicht, maar het afbouwproces is al heel lang geleden begonnen, maar daar komen we nog op terug. Er waren echter ook de stille wapens, en die hebben we nog maar pas kortgeleden neergelegd. Ik heb ze (geboren in 1921) nog in werking gezien, die niet erg luide maar wel effectieve wapens: morele druk (zeker voor de oorlog) op wie niet meer wilde geloven, laat staan uit de kerk wilde stappen, vervolgens bedreiging en/of neerbuigende spot, en als het georganiseerd kon worden, broodroof. Nu zullen deze zaken sporadisch nog wel eens voorkomen, maar we grijpen er niet meer algemeen naar. Dat wil zeggen: we trachten geen ambiance meer te handhaven waarin geloof een moeten is en waarin het ook niet mag worden uitgedaagd door de aanwezigheid van een niet-gelovige. Thans is het gevaar voor de ketter wel geweken, maar daarmee is ook het geloof geweken, omdat de samenhang onverbreeklijk is. Oude heersers wisten dat en vervolgden dus als zij konden. Het ongeloofwaardige is alleen geloofwaardig als iederen in het geloof gehouden kan worden, en dat vereist geweld, zacht geweld, hard geweld. Daarom is het geloof zo gevaarlijk.

Hoe het proces van ongelovig worden in de laatste halve eeuw verlopen is en wie daarbij de ene keer voorloopt en wie de andere keer, of hoe groot de restgroepen zijn die nog blijven, dat allemaal kunnen wij nagaan in aflevering 19 van *Sociale en Culturele Studies*. Maar misschien hebben we intussen ook de factor tijdgeest inhoud gegeven, althans hem nader benoembaar gemaakt. Ik denk dat de tijdgeest inhoudt het verdwijnen van het idee dat een mens moet geloven, en daardoor ook het verdwijnen van de angst voor represailles bij wie manifest niet meer gelooft. Mensen zijn in de laatste vijftig jaar toenemend vrij geworden, vrij om niet te geloven, en daar maakt men gebruik van. Misschien is de factor tijdgeest nu wel onderzoekbaar.

Maar zeker blijft er hierna nog een probleem over: enigszins begrijpelijk maken waarom mensen zich zo lang tevreden hebben gesteld met iets - een hoogste goed - dat ze later toch los zullen laten. Opnieuw een poging tot verheldering.

Ik denk niet dat er velen zijn die menen dat het oplossen van de godsdienst ook het oplossen is van de raadsels waarmee we omringd zijn. Elke tijd heeft zijn eigen wijze van formuleren. Een heel relevante wijze voor nu lijkt mij de formulering dat we niet voorbij de oerknal (waarvan algemeen wordt aangenomen dat die er geweest is) kunnen kijken en ook niet weten waarom die knal nu net dat heeft opgeleverd wat wij om ons heen zien of denken te zien. Veel mensen zijn, als ik het zo mag stellen, heel gevoelig voor al dat raadselachtige. Het is dus goed voorstelbaar dat men dan een god bedenkt. Blijf het daar maar bij. Maar deze God moet dan voor velen, zeker in het verleden, ook nog allerlei met en voor de mensen doen. Daar begint dan de aankleding van de mythe, waarschijnlijk geënt op psychologische behoeften in de ontstaanstijden. God verdrijft de mensen bijvoorbeeld uit het paradijs, Hij zendt ze profeten, enzovoort. Profeten zijn vermoedelijk personen met een sterke betrokkenheid op het raadsel voorbij de oerknal, terwijl ze weten dat het volk waar zij toe behoren ontvankelijk is voor boodschappen, en er dan ook wel een of meer doorkrijgen van God zelf of van de engel. Van de profeten hebben de bijbelse soms heel aanvaardbare dingen naar voren gebracht, zoals Mozes de Tien Geboden. Maar soms ontstaat ook het meest bedenkelijke, zoals rondom Jezus van Nazareth, die de, door de Joden niet aanvaarde, verlosser zou zijn. We mogen wel eens wat meer begrip opbrengen voor de Romeinse stadhouder die, afkomstig uit een andere cultuur, geen wijs kon worden uit de priester- en profetenanimositeit die hij aantrof en dat mogelijk ook niet zo belangrijk vond.

Maar hoe dan ook: in die raadsels ligt een fundament waar profeten, predikers, kerkvaders en dergelijke betrekkelijk gemakkelijk hun gang mee hebben kunnen gaan. Dat wil zeggen: zolang de wereld er niet een was van mondiale samenhang en toetsing, er geen wetenschap was als factor van onttovering, veel mensen arm en bang waren, en heersers het gemakkelijk hadden, niet onder elkaar en vaak ook niet met predikers, maar meestal wel tegenover een willekeurige bevolking.

Blijkbaar was de wereld enkele duizenden jaren geleden zo ver dat er 'wereldgodsdiensten' konden ontstaan. De bevolkingen waren merendeels kwetsbare gezeten agrarische bevolkingen geworden. De godsdiensten die over hen vaardig werden konden er toen aan meehelpen - soms konden ze het ook betrekkelijk alleen doen - om cultuur- en machtsgebieden te vestigen. Die ontstonden naast elkaar en, niet te vergeten met zoveel dominante krijgsheren, vaak bloedig tegenover elkaar. De samenleving waar we het hier

over hebben is de militair-agrarische samenleving, waar in de laatste decennia een zeer goede literatuur over is ontstaan. Deze was in de laatste twee- tot drieduizend jaar het type samenleving van vooral Azië en Europa.

En hoezeer die militair-agrarische samenleving er een kan zijn van verdrevenen uit het paradijs, zien we tegenwoordig nog in een aantal moslimlanden waar de bevolking nog steeds arm en ongeletterd is en sterk gedomineerd wordt door geestelijkheid en militairen. Ook het gevaarlijke van die, krachtig van mythe doortrokken gehouden samenleving, komt sterk tot uiting. De oorlog om wat ook hier het hoogste goed is, de heilige oorlog, is er nog steeds propageerbaar, al of niet als dekmantel. Thans zet men zich in een aantal van die landen sterk af tegen het Westen, waar zoveel 'verkeers' is begonnen.

Zo'n vijfhonderd jaar geleden echter begon de mondialisering, waarbij er geleidelijk aan, onder westerse dominantie, een wereldeconomie ontstond en er in het Westen zelf een totaal andere samenleving tot stand kwam dan de militair-agrarische. Al spoedig werd de godsdienst- of godsdienstgeïnspireerde oorlog een ongewenste zaak, waarmee het christendom in feite al op het tweede plan kwam. Het bestek van dit commentaar laat niet toe het hele proces na te gaan, maar het is continu en loopt voor ons via de Republiek — die zijn planhaten al niet uitvoerde — via de verlichting en de godsdienstvrijheid van de liberale staat naar de wetenschap. Ongeveer een eeuw geleden begon dan de gestage ontkerkelijking en meer recent het opgeven van de interne sociale controle op rechtgelovigheid. Hiermee werd, zoals we zagen, het snelle doorzetten van ongelooft mogelijk onder een bevolking die inmiddels, en al enige tijd, niet meer behoorde tot de verdrevenen uit het paradijs, of - meer seculier gesproken - niet meer tot de verworpenen der aarde. De nieuwverworven status van in zijn keuzen vrij persoon laat men zich blijkbaar niet meer ontnemen, door mensen die een oude mythe in enigerlei versie willen handhaven. De meeste westerlingen in het kerngebied, waar Nederland toe blijkt te behoren, verdedigen liever andere belangen.

Niettemin, het fundament van raadsel is er nog steeds en dat maakt het begrijpelijk dat er restgroepen zijn die zich vast blijven klampen aan het eensgegevene. Het maakt ook begrijpelijk dat er anderen zijn die gebruik willen blijven maken van rituelen en teksten die ontstaan zijn rondom belangrijke gebeurtenissen in het leven, alsook van de woorden van bepaalde leraren en van, voor velen onthechtende, religieuze hymnen. Maar of dat nog lang standhoudt, en of er weer enigerlei rechtzinnig geloof kan ontstaan valt te betwijfelen. Dit wordt in het rapport dan ook zeer duidelijk niet voorspeld, al laten de onderzoekers wel open dat er zich in dit opzicht iets onverwachts kan voordoen. Maar wie zal er dan weer een juiste inhoud vaststellen? Want dat zal toch wel weer nodig zijn voor een massaal belijden en vanzelf zal het niet ontstaan. Het is hoogst onwaarschijnlijk dat we het nog in deze richting zoeken. Ook voor het platteland, nu nog een beetje een bolwerk van het oude, wordt alleen maar verdere afbrokkeling van geloof voorzien. Voorts constateren de onderzoekers bijna geen bekeringen naar het oude geloof. Het verlies aan geloof lijkt dus niet alleen voort te gaan, maar moet ook onomkeerbaar geacht worden. Onthullend daarbij is nog dat de onderzoekers geen anomieverschijnselen kunnen vinden; het geloofsverlies laat kennelijk geen radeloosheid achter.

Ten slotte nog een opmerking, een aanmerking eigenlijk, op de besproken studie.

Hierboven kwam de mogelijk nadere benoeming van de factor tijdgeest ter sprake. Deze zou inhouden de verbreking van de ban van het 'moeten geloven', gepaard aan het opgeven van alle bijbehorende wapens, als laatste die van de sociale controle. Toch heb ik de indruk dat het planbureau zelf nog enigszins in die ban verkeert. Want als de auteurs op zoek gaan naar alternatieven voor het geloof dat verlaten wordt, dan passeert er heel wat de revue, tot en met Hare Krishna en New Age. Voor al dezen wordt dus weinig perspectief gezien. Maar in een hoofdstuk daarvoor wordt ons getoond dat bijna 80 procent van de Nederlanders al uitgaat van een immanente zingeving (en moraal). In overeenstemming hiermee blijkt de bevolking, ook de gelovige, nogal tolerant of zeer tolerant te zijn. Nog maar betrekkelijk weinigen (rondom de 25%) zien veel heil in de zuilen, die toch nog niet zo lang geleden werden ingericht als zo volledig mogelijke afschermingen tegen contacten met 'andersdenkenden'; het was de geïnstitutionaliseerde gewetenscontrole op het altijd wankele (het togedekt ongeloofwaardige) geloof. Verder blijkt dat zaken als gemengd huwelijk, geboorteplanning, euthanasie, homofilie en dergelijke zeer geaccepteerd zijn.

Maar dit alles, de immanente zingeving voorop, is nu precies wat humanisten in Nederland en elders steeds gewild hebben. Zij blijken aldus de enigen te zijn die goed voorvoeld hebben wat komen ging en komen gaat. Het zou daarom juist geweest zijn als dit in deze studie, waarin vele kerkelijke illusies moedig worden verbroken, ook was opgemerkt. Maar dat heb ik niet kunnen vinden. Er wordt nauwkeurig gespeurd naar eventueel nieuwe transcendenties, waarvoor het er niet hoopvol lijkt uit te zien, en er wordt gelet op anomie en niet gevonden. Waarom dan in deze overigens zo volledige studie, alleen door het laatste al, niet ook de kant opgekeken van de notoire immanenten en bovenstaande constatering gedaan? Het lijkt op een nawerking van de oude ban.

Ik zou deze bijdrage willen besluiten met de volgende stelling: de overgang van militair-agrarische naar democratisch-industriële maatschappij brengt een tweede overgang met zich mee. Dit is de overgang van een soms sterk projectieve en in wezen agressieve transcendente zingeving naar een uit zijn aard niet meer projectieve en zelden agressieve immanente zingeving. Transcendenties - er is een hele markt van; christelijk en niet-christelijk - zijn dan een spel rondom die immanente zingeving en normering. Kerken zullen proberen hier nog steeds essentie in te zien, maar in feite doen die transcendenties er al niet meer toe; dat zal steeds duidelijker worden. Transcendenties zijn ook volkomen ongeschikt voor de wereldsamenleving, zodat verklaringen als die van de rechten van de mens, niet in deze termen worden gesteld.